

Sint-Pauluskrantje

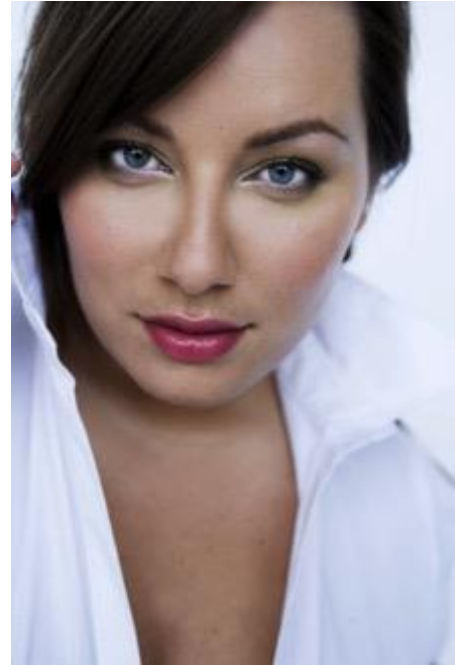
28ste jaargang | nr. 6
september 2018

EUCHARISTIEVIERINGEN SEPTEMBER 2018

Zondag 2 september - 10.30u - Solistenmis voorgegaan door pastoor Paul Scheelen. De mis wordt opgeluisterd door titularis-organist Nicolas De Troyer en Karen Vermeiren, sopraan.

Zondag 9 september - 10.30u - Koormis van de Broederschap van het Heilig Kruis, voorgegaan door pastoor Paul Scheelen, preek door diaken Frank Morlion.

Zondag 16 september - 10.30u - Gebedsviering voorgegaan door diaken Frank Morlion. Duitse barok met In Nomine, ensemble in residentie.

Zondag 23 september - 10.30u - Orgelmis voorgegaan door E.H. Hugo Dierick. Met titularis-organist Nicolas De Troyer.

Zondag 30 september - Koormis voor de Zeelieden. Voorganger Vicaris Bart Paepen en havenaalmoezenier Jos Vanhoof.

LIEF EN LEED IN ONZE PAROCHIEGEMEENSCHAP

Gedoopt:

Julie Vermeulen

12 augustus 2018

Gehuwd

Stefan Stegers en Kim De Feyter

10 augustus 2018

Overleden:

Walter Segers,

uitvaart 9 augustus 2018

DOSSIER: HEILIGE PAULUS VERBEELD IN ST.-PAULUS

7. "Plautilla, lief kind van me, kun je me de sjaal lenen... .."

Voor je de schatkamer induikt en het best die offerblok negeert waarop een vrijwillige bijdrage gevraagd wordt voor het sociaal project, moet je toch je gelaat eens oprichten naar een merkwaardig gebeeldhouwd half reliëf, vlak boven jou. Jean-Baptiste van Rooy en Gerard Van der Linden hebben er in 1865 een serieuze studie over gemaakt. We vermoeden dat ze spoorwegs naar Aix-en-Provence getrokken zijn om daar onze geroofde "marteldood van St.-Paulus", pinxit

Theodoor Boeyermans (1670), te gaan bekijken.

Wij van St.-Paulus worden nog steeds geëmotioneerd, lopen rood uit wanneer we ons herinneren hoe die stoute Fransen niet alleen dat mooie altaarstuk van Rubens verdonkeremaand hebben om te pronken in Lyon, maar ook die pendant van Boeyermans. Waarschijnlijk hebben ze dat laatste werk rond 1815 weggestopt in de duistere kelders van het Louvre toen talloze paardenkarren klaar stonden om al die gestolen kunstwerken terug te bezorgen aan de oorspronkelijke eigenaars. In elk geval, eerst in 1821 arriveerde het werk in de St.-Madeleine van Aix-en-Provence, wat uiteraard het verkeerde adres was.

Inspiratie

De twee kunstenaars moeten vol verbazing aanschouwd hebben hoe Boeyermans, in navolging van zijn meester Rubens, zijn volle fantasie losgelaten had op apocriefe verhalen geïnspireerd op de "Legenda Aurea" van de illustere dominicaan, Jakobus de Voragine (1228-1298).

Nergens in de bijbel kan je immers vinden hoe Paulus te Rome veroordeeld werd. De traditie vertelt dat de schurk Nero hem heeft laten onthoofden in de moerassige streek, Aquae Salviae, in de buurt van de Via Ostiense, ver buiten de stad, tijdens de grote vervolging van 64. Mogelijk een betrouwbare traditie want wie zou anders op zulke verlaten plek een grafmonument maken. Sommige exegeten vermoeden dat Paulus zich in Rome gedeisd heeft opgesteld en, bij gebrek aan bewijzen, gewoon vrij kwam na twee jaar detentie. Anderen denken dat hij richting Spanje gegaan is, zijn oorspronkelijk reisdoel (Rom.1;28) om de boodschap te brengen: Finis Terrae.

Wel zit er enige verwijzing in de tweede brief aan Timotheüs: een echte afscheidsbrief. "Want ik word al als een drankoffer uitgegoten en de tijd

van mijn heengaan is aangebroken. Ik heb de goede strijd gestreden, ik heb de loop geëindigd, ik heb het geloof behouden. Voor mij is de kroon van de gerechtigheid weggelegd... (2Tim4:6-7).

Maar laten we even vertoeven bij wat De Voragine neerschreef terwijl we kijken naar het doek van Boeyermans.

"... Onderweg zeiden de drie soldaten die zijn escorte vormden, tegen Paulus: "Wie is nu eigenlijk precies die koning van wie u zoveel houdt? En welke beloning denkt u van hem te ontvangen?"

Paulus begon nu zo mooi te spreken over het koninkrijk der hemelen dat hij hen wist te bekeren. Vervolgens suggereerden zij hem dat hij de vlucht moest nemen. Maar hij zei: "Nee, broeders, ik ben geen lafaard, maar

een soldaat van Christus. Als ik dood ben, zullen er broeders komen om mijn stoffelijk overschot te bergen en naar een bepaalde plaats te brengen. Komen jullie daar morgen ook naartoe. Je zult er twee mannen aantreffen in gebed: Titus en Lukas. Dan leg je hun uit waarom ik je naar hen heb toegestuurd. Zij zullen jullie dopen en op dat moment ben je toegelaten tot het koninkrijk der hemelen."

Op dat moment arriveerden er twee andere soldaten. Die had Nero achterna gestuurd om te zien of Paulus inderdaad zijn straf had ondergaan. Onmiddellijk maakte hij aanstalten om ook hen tot bekering te bewegen. Maar zij antwoordden: "Als je opstaat uit de dood, zullen we je geloven. Nu zien we liever dat je doorloopt om je gerechte straf te ondergaan."

Even verderop kwam hem een christenvrouw tegemoet; zij heette Plautilla; zij wordt ook wel Lemobia genoemd. In tranen beval zij zich aan in zijn gebeden. Paulus vroeg haar: "Plautilla, lief kind van me, kun je me de sjaal lenen die je over je hoofd hebt geslagen? Die wil ik straks voor mijn ogen binden. Maar ik zorg dat je hem terug krijgt."

Maar zijn begeleiders dreven de spot met haar: "Hoe kun je zo stom zijn dat kostbaar ding aan die man te geven!"

Op de plaats van zijn lijden aangekomen, wendde Paulus zich naar het oosten, hij hief zijn ogen ten hemel en bleef lang bidden. Vervolgens nam hij afscheid van zijn broeders. Hij bond de sjaal van Plautilla voor zijn ogen, knielde neer, strekte zijn hals uit en werd onthoofd. En hoewel zijn hoofd al van de romp gescheiden was, spraken zijn lippen in het Hebreeuws nog de naam van Jezus uit. Juist zoals hij het bij zijn leven ontelbare malen had gedaan. Uit zijn wond kwam eerst een guts melk tevoorschijn die zelfs tot op de mantel van één der soldaten spatte; toen begon er bloed te vloeien en tegelijk kwam er een heerlijke geur uit zijn lichaam.”

Een ander verhaal weet nog te vertellen dat Paulus' hoofd drie keer op de grond stuiterde, en dat op die drie plaatsen bronnen ontsprongen van het helderste water. Later verscheen Paulus aan Plautillia om de bebloede sluiert terug te bezorgen.

In 66 gestorven en haar gebeente werd toevertrouwd aan de 'Santi Nereo e Achilleo' basiliek in Rome.

Van Rooy en Van der Linden zijn dan in gang geschoten, brachten de verdwenen Boeyermans weer tot leven.

Paulus, half geknield met open armen vol overgave:

“Ik heb de strijd gestreden, ik heb de wedloop volbracht, het geloof behouden. Nu wacht mij de krans van de gerechtigheid die de Heer, de Rechtvaardige rechter, aan mij zal geven op de grote dag; en niet alleen aan mij, maar aan allen die naar zijn komst hebben uitgezien.”

(2Tim4,6-8)

Zijn blik is hoopvol gericht en Plautilla reikt hem haar hoofdoek aan, eerbiedig gehurkt. Achter haar betrouwt de soldaat het allemaal niet en lonkt wat angstig naar de cohorte commandant te paard. Steigerend benadrukken een opgeheven poot en een verkrampt paardenhoofd de onverbiddelijkheid van het doodvonnis.

De kunstenaars laten hun verbeelding er op los, doen er nog een schep bovenop. Voor het Colosseum prijkt het beeld van een godheid of een keizer. Een Romeinse priester probeert Paulus tot andere gedachten te brengen. Maar we weten het zeker en het volk, zichtbaar onder die paardenpoten (let op Boeyermans' figuur met de baard), weet het ook: Hij zal niet versagen en de beul zal toeslaan.

In Rubens' stijl stuitert een engel doorheen het tragisch gebeuren, dragend de palm der martelaren en de krans van de gerechtigheid.

Op de voorgrond liggen enkelen van zijn brieven.

Tot op onze dagen zal hij ons aanspreken.

Zorgvuldige restauratie

Onze Boeyermans was er erg aan toe in Aix. Slechts 22 van de 30 afgebeelde personen waren nog zichtbaar. Het CCIRP (Centre interrégional de conservation et restauration du Patrimoine) heeft in 2012 grondige studie gemaakt van dit monumentale werk onder leiding van Th. Martel.

Het wegnemen van vernislagen en overschildering door het CCIRP

Er volgde een deskundige en zorgvuldige restauratie op basis van voorstudies van dit kunstwerk in Parijs en Londen. De oorspronkelijke ronding bovenaan (overschilderd) werd terug hersteld. 29 figuren kwamen tot volle leven. Sinds vorig jaar schittert opnieuw de ingehouden kracht van dit werk.

Zichtbaar hoe die leerling van Rubens en Van Dyck, meester in de St.Lucas gilde, een eigen stijl had ontworpen, donkerder maar emotioneel geladen. Jammer genoeg hangt het in een verkeerde kerk.

(wordt vervolgd)
Paul Scheelen

97. T. Boeyermans, *The Martyrdom of St. Paul*, drawing (No. 138a). London, British Museum

schets Boeyermans

91. Rubens, *The Martyrdom of St. Paul*, oil sketch (No. 137a). Present whereabouts unknown

schets Rubens

HET DEED HEM DENKEN AAN DE SONORE KLANK DIE EEN JAPANESE PELGRIM VOORTBRENGT WANNEER HIJ OP BEDEVAART OP ZIJN KINKHOORN BLAAST - STAANDE VOOR EEN BERGSCHRIJN, HOOG IN DE BERGEN.

Eerste deel.

Toegegeven, dit minifragment uit "Lampion voor een blinde" van Bertus Aafjes (eerste druk CPNB 1973) is aan de lange kant voor een titel. Maar dit verhaal gaat over de zee, kinkhoorns, pelgrims, schrijnen en (namaak) bergen, dus hij mag blijven staan. Want in de maand september, wanneer deze parochie van het schipperskwartier de zeelieden eert met mis en muziek, dan mogen we de ook voor hen belangrijke signaalfunctie van de kinkhoorn niet vergeten.

Vishnu maakte een oergeluid, een langgerekte AUM, toen hij het heelaal schiep. In één van zijn vier handen draagt hij een kinkhoorn, die dat oergeluid perfect imiteert als je er op blaast. Boeddhistische monniken gebruiken de kinkhoorn nog steeds om op te roepen tot het gebed en de kinkhoorn is één van de acht gunstige symbolen in het Boeddhisme.

Foto: SamSam.net

Quetzalcoatl creëerde bij de Azteken het leven door op een kinkhoorn te blazen. Triton, halfgod, zoon van Poseidon en Amphitrite, blaast op de kinkhoorn om de golven te bedaren of om de zeebewoners te verzamelen.

In de Verenigde Staten plaatsen rouwenden, die vaak van ver komen om een graf te bezoeken, nog altijd een kinkhoorn bij dat graf, om aan te tonen dat zij een tocht hebben gemaakt naar die overleden mens.

Foto: Tui Snider

Foto: Naam.nl

Beschouw de kinkhoorn tijdens een groot deel van de menselijke geschiedenis gerust als een ambachtelijk prototype van een misthoorn. Op het strand stonden ze, de kinkhoornblazers, om de sloepen en schepen veilig door de mist te loodsen.

Tot een verknijpte geest, verteld door Willy Vandersteen, de kinkhoorn gebruikt om boten op de klippen te laten lopen. (De Rode Ridder, deel 14, De Galmende Kinkhoorn). Er zit een kwalijke kant aan elke goede uitvinding van de mens. Gelukkig mislukt het snode misbruik van de kinkhoorn als De Rode Ridder gehakt (of escargots à l'aïl) maakt van het kwade en haar trawanten. Wat was het leven toch eenvoudig in de jaren '60.

Eigen foto uit het (geleende) album

De Kabbala geeft aan hoe een pelgrim de windingen van de kinkhoorn kan interpreteren: de onderste winding van de schelp geeft het lichamelijke aan (de pelgrim moet in goede lichamelijke conditie zijn om de tocht te volbrengen); de middelste winding het morele (de pelgrim moet bestand zijn tegen verleidingen en moeilijkheden); de bovenste winding het geestelijke (de pelgrim moet geestelijk bestand zijn tegen uitdagingen, eenzaamheid en emoties). Bij Vishnu en in het Hindoeïsme vind je zelfs vijf onderverdelingen van de windingen. Die geven je controle over de vijf lagen van het leven.

Eigen foto

Nee, zeg niet zo maar "schelp" tegen een kinkhoorn. Etymologisch loopt er een redelijk goed volgbare lijn van het Sanskriete sankha naar het Griekse konchē en vandaar naar het Latijnse concha, het Franse conque en het Engelse conch. Er zijn een paar mogelijke verklaringen voor de kinkhoorn in het Nederlands, zoals een kink, een draaiing in de kabel, die vergeleken wordt met de kronkels in de schelp (maar misschien moet dat een "krink" zijn, zoals in "kreuk").

Het meeste waarschijnlijke is dat het gewoon een vertaling is van het Engelse king conch (het is inderdaad een reuzenschelp). Met het woord "kinkhoest" is er dan wel een direct verband; het schorre raspande geluid van de hoest deed de mensen denken aan de kinkhoorn.

Volgende aflevering gaat over de kinkhoorns van de Sint-Pauluskerk. Wie bracht ze mee en waarom deden die mensen dat? Hoe komt een kinkhoorn uit Palestina in een kunstenaarshuis in Zoersel? Waar blijven de namaakbergen die ons in de eerste paragraaf beloofd werden? In oktober gaan we er verder over vertellen. Maurice Trippas publiceerde in 1955 een gedichtenbundel "De zang van Phaoon" - we dragen dit vers op aan de zeemannen van overal waar de kinkhoorn klinkt: de wereld.

*Gelijk een zeeschelp vol geluiden
En bruisend leven was ik zelf
En hoorde diep in mij, als luide
Stemmen onder hoog gewelf*

*Een nieuwe klank in oude woorden
Een nieuw verdriet in 't oude wee
Dat mij doorruiste tot de boorden
Als in een kinkhoorn gans de zee*

Armand Storck

Bronnen:

- Religionfacts.com
- The 8 auspicious symbols of Buddhism, Kumar
- Katechismus der natuur, Joannes Florentius Martinet, 1778
- Kerkenisrael.nl
- En de in de tekst geciteerde werken en auteurs

OPEN MONUMENTENDAG - ZONDAG 9 SEPTEMBER 2018

Op zondag 9 september 2018 gaat Open Monumentendag door.

We kozen ervoor om samen met de andere kerken die dag ieder haar kerktoren in de kijker te plaatsen.

Bezoekers kunnen verschillende torens in de stad met de fiets of te voet verkennen, gidsen staan klaar voor een woordje uitleg.

Vandaar de gemeenschappelijke slogan: "Toeren tussen Torens".

Wij leiden de bezoekers, na een woordje uitleg over de toren, naar de mooiste plaats om de toren in al zijn grootsheid te bewonderen: voor ons is dat de Prior Peltiersplaats.

In de kerk kunnen de bezoekers ook oude tekeningen en foto's bekijken.

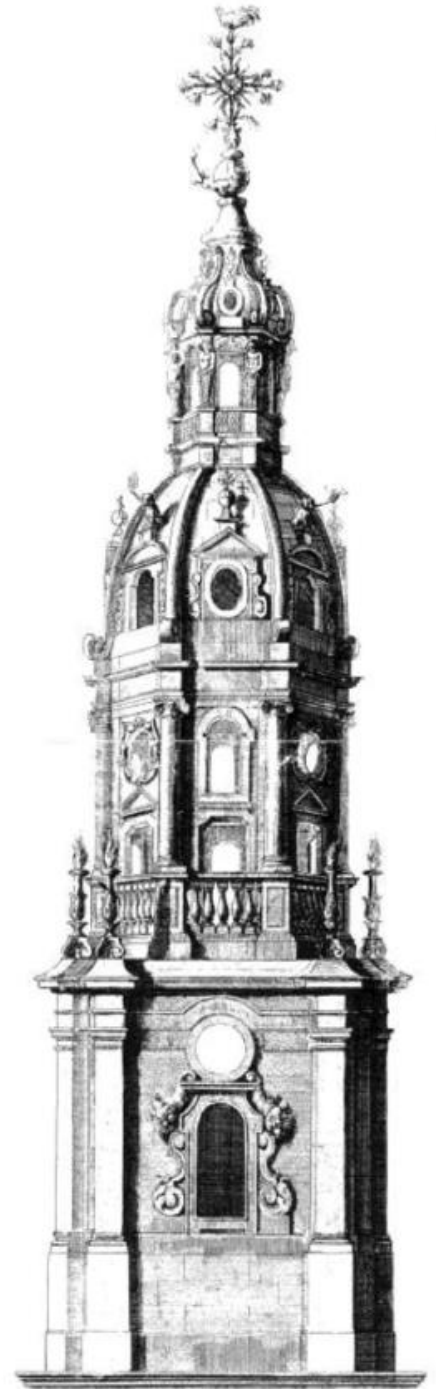
Als info over de toren kan je de tekst lezen die Rudi Mannaerts schreef over de toren.

Walter Geluyckens

DE GESCHIEDENIS VAN DE TOREN SINT-PAULUSKERK

Oorspronkelijk prijkte op de gotische kerk, nabij de viering, een gotisch klokkentorentje (ca. 1630). De verwoesting van deze dakruiter door een blikseminslag in 1679 vormt een dankbare aanleiding om in 1680-1682 het reeds gebouwde torengedeelte, dat paalt aan de viering, tot een heuse baroktoren op te trekken. Voor een kerk van de bedelorde der dominicanen blijft die 65,5 m hoge toren een verrassende en uitzonderlijk imposante constructie. Voor sommigen een duidelijke uiting van wedijver met de baroktoren van de Sint-Carolus Borromeuskerk van die andere intellectuele orde, de jezuiten. Waarom is niet duidelijk, maar de opdracht voor het ontwerp van de toren wordt gegeven aan Nicolaes Millich, die zijn functie van hofbeeldhouwer te Stockholm enkele jaren onderbreekt voor een verblijf in zijn geboortestad Antwerpen.

Op de vrij gesloten vierkanten onderbouw rust een achtkantige

bovenbouw, die begint met een quasi doorlopende balustrade. De achtvoudige compartimentering wordt geheel tot in de torenbekroning doorgetrokken, met eenzelfde stramien. Tegen de grote koepellantaarn rusten acht Ionische zuilen, over de koepel lopen acht ribben tot aan de balustrade van het lantaarntorentje. De opwaartse lijnen van deze lantaarn bestaan ditmaal uit hermenbeelden met ontblote mannentorso's die de indruk wekken functionele kariatiden te zijn. De koepel van het bovenste lantaarntorentje bestaat grotendeels uit acht voluten die naar de top toe samenkomen. Oorspronkelijk had de torenbekroning een speelser uitzicht omdat er vier honden met een fakkel braafjes bovenop de grote lantaarnkoepel zaten, terwijl er één enthousiast als extra windwijzer rond de wereldbol onder het torenkruis liep. Een heuse 'windhond': een creatieve koppeling van het attribuut van Dominicus aan het traditionele torenkruis! Blijkbaar heeft de triomf van de contrareformatie de oorspronkelijke bescheidenheid van de bedelorde bijna of werkelijk doen omslaan in een niet te verhullen fierheid. Achter deze grootsheid schuilt echter ook droefenis: bij het instorten van een bouwstelling vinden twee lekenbroeders-novicen de dood.

Een gruwelijke geschiedenis die lang nagegalmd heeft, is die van Hendrik Nuyers, 'den Blekken', de overste van de klokkenluiders van Sint-Paulus, die in 1897 al eens berispt werd, onder meer voor dronkenschap. Mogelijk hebben schulden bij het echtpaar Rolus, de ouders van zijn petekind Henrieke, wonende in de Nosestraat, hem aangezet om te vluchten, doch eerst heeft hij zijn vierjarig petekind vermoord: opgehangen in zijn woonst in de Potagiepoort.

In 1943 eisen de nazi's twee luiklokken op als grondstof voor hun oorlogsmachine. In 1955 worden drie nieuwe klokken gewijd. Maar ook de 'schone liedjes' van klokkengelui duren niet lang. Bij de **brand van 1968** stort de grote *Piusklok* (1868) met haar gewicht van 4,5 ton daverend en barstend naar beneden. De vier overige klokken, waaronder *Dominicus* (1722), zijn door de hitte gewoon deels weggesmolten, zodat men daags nadien bij de beklimming van de trap hun klokkenspijs kon blijven volgen...

Bij de **restauratie** (1977-1982) heeft men de torenkern volledig versterkt met balken van gewapend beton. De torenhaan van 1682 kon gerecupereerd worden en prijkt weer op zijn standplaats, hoog in de wind. De nieuwe klokken *Paulus* en *Dominicus*, gegoten door het Leuvense atelier Sergeys en gewijd in het jubeljaar 1976, staan nu mee in voor oproepend gelui(d), samen met de gerestaureerde *Piusklok* en de drie klokken uit de in 1968 ontwijde Sint-Augustinuskerk: *Andreas*, *Apollonia* en *Augustinus*.

(tekst E.H.Rudi Mannaerts)

LIVORE EIUS SANATI SUMUS

Op 13 september 335 werd de basiliek van het Heilig Graf te Jeruzalem ingewijd. Tijdens de daarop volgende jaarlijkse herdenkingsmissen werd het Heilige Kruis aan de mensen getoond. Het is dat feest dat de katholieke kerk heeft overgenomen en op 14 september (eigenlijk een dag te laat) is het nog steeds de feestdag van de Heilige Kruisverheffing.

In de Sint-Pauluskerk vieren we het feest dit jaar op zondag 9 september met een koormis. Het Heilige Kruisaltaar, in de zuidelijke dwarsbeuk, zou een mooie plek zijn om die mis te op te dragen, maar de monumentale biechtstoel van het Laatste Oordeel er tegenover neemt een groot deel van de weinige plaats in beslag. Vroeger stond dat zelfde Kruisaltaar op een plek met heel veel plaats, het halve kerkschip, voor de gelovigen. Op de tekening van Lodewijk Serrure van 1835 zien we het altaar duidelijk aan de zuidzijde van de afsluiting, het doksaal, dat tot 1835 het hoogkoor afsloot van het kerkschip.

1833 archief Sint-Pauluskerk

2018 eigen foto

Het tabernakel en het antependium zijn 19de eeuwse toevoegingen, maar voor het overige is het precies het zelfde altaar met 2 zuilen, dat verplaatst is naar de huidige positie. Je kunt bijna "zoek de zeven verschillen" spelen met de tekening en de foto. Dat tabernakel wordt nog

steeds gebruikt als bewaarplaats voor de hosties en het is een mooi en functioneel meubel, maar het beneemt wel een behoorlijk groot deel van onze kijk op het prachtige schilderij aan het altaar.

Gaspar De Crayer schilderde in 1654 een "Bewening van Jezus" voor het Heilige Kruisaltaar. Een jaartje later maakte hij "OLV heelt de wonden van Dominicus' zelfkastijding" voor het Dominicusaltaar dat aan de noordkant van het doksaal stond. (nu hangt dat schilderij in de Mariakapel)

Als we De Bewening volledig willen bekijken dan moeten we er een foto bijnemen. Deze hiernaast is beschikbaar op de site van het KIK en is waarschijnlijk genomen voordat er een grondige restauratie plaatsvond. We zien rechts bovenaan drie wenende engeltjes en onderaan nog eens drie, waarvan er één de linkerhand van Jezus vasthoudt en één nogal vervaarlijk de lans hanteert waarmee Jezus doorboord is. Als zoals hier het tabernakel niet in de weg staat dan zien we ook het derde engeltje op de grond voluit, met de doornkroon in zijn hand. Aan bijna elke engelenwang hangt een traan.

Bewening van Jezus. Foto KIK Balat

Linksonder ligt de tekst die op het kruis was gespijkerd, afgewaaid en verfrommeld. Boven de engel die de hand van Jezus vasthoudt staat er op deze zwartwit foto een kruis met ladder in een hemelse klaarte. Zo weten we duidelijk dat we kijken naar de bewening van Jezus, die pas van het kruis is afgenomen. Dat is allemaal niet of moeilijk te zien in het echt. Wat er wel te zien is zijn de prachtige gezichten van Jezus, Zijn moeder en de andere rouwenden.

Detail, eigen foto

Gaspar De Crayer (1584 – 1669) was in zijn tijd even bekend als Rubens en Van Dyck. Je vindt zijn werken terug in kerken van de meeste Vlaamse steden en we zijn heel fier dat we twee van die schilderijen kunnen tonen in onze Sint-Pauluskerk te Antwerpen. Als je graag eens een vijftigtal werken van De Crayer samen in een tentoonstelling wil zien, dan kan je nog tot 4 november 2018 terecht in het Musée de Flandre in Cassel, Frankrijk. Daar loopt de tentoonstelling "Tussen Rubens en Van Dyck" - een aanrader!

Van Dyck heeft De Crayer tweemaal geportretteerd en het portret hiernaast lijkt wel een foto, waarop we levensecht kunnen zien hoe Gaspar De Crayer er uitzag in de bloei van zijn leven. Het portret is in het bezit van de Liechtenstein Collectie – de foto komt uit hun website.

We zijn begonnen met de titel "livore eius sanati sumus" die vroeger en nu boven het altaar van het Heilige Kruis staat. De tekst komt uit het boek van Jesaja en betekent letterlijk "door Zijn wonden zijn wij geheeld". Een altaar of kapel in de Sint-Pauluskerk vormt één geheel. De architectuur is in evenwicht met het beeldhouwwerk of het schilderij. De teksten zijn kort en "to the point". In de catalogus van het Musée de Flandre wordt Gaspar De Crayer geprezen voor zijn degelijke en evenwichtige composities. Het is niet verwonderlijk dat hij tweemaal in onze kerk aanwezig is.

Armand Storck

Bronnen:

- Katholiek Forum
- archief Sint-Pauluskerk Antwerpen
- KIK-Balat
- catalogus "Tussen Rubens en Van Dyck" Musée de Flandre Cassel.

HET HISTORISCHE ORGEL VAN DE SINT-PAULUSKERK IN ANTWERPEN

Vervolg deel III - De orgelmaker Nicolaus Van Hagen Indeling van het Sint-Paulusorgel (werken-indeling)

Zoals in deel II beschreven waren in Vlaanderen de pedaaltorens niet gebruikelijk tijdens de werkzaamheden van Van Hagen in het Antwerpse dominicanenklooster. In Duitsland echter wel en men noemde dit "het Hamburger Prospect". Van Hagen bouwde volgens dit principe het orgel in de Grote Kerk te Dordrecht in 1672. Zoals in deel II aangegeven staan pedaaltorens links en rechts in het front en herbergen daarin de grote Pedaalpijpen. Adviseur Koos van der Linde had reeds een aanwijzing voor het ontbreken van de torens. Tijdens het onderhavige onderzoek werd inderdaad vastgesteld dat bij de eerste bouw van het Sint-Paulusorgel geen pedaaltorens zijn geplaatst. Dit bleek uit meerdere gevonden aanwijzingen in de oude constructies van het orgel. Tevens bleek, als vermeld, een bouwtijd van 1649(?) - 1654.

Het aanvankelijk ontbreken van pedaaltorens, met aangrenzende frontvelden, wordt bevestigd door:

- Verschillende oude constructies in het orgel
- Verschil in afmetingen snijwerk en uitvoering lijsten van pedaal- en andere orgelfrontdelen
- In de Zuid-Nederlandse muziek van de bekende orgelcomponisten zoals P. Cornet, Van der Kerckhoven en G. Scroncx komt geen zelfstandig pedaal voor.
- In België (en Frankrijk) was dit nog lang niet gebruikelijk
- In de kathedraal werd in 1657 een nieuw orgel met front geplaatst zonder pedaaltorens
- De Duitse orgelmaker Hans Wolff Schonat voltooide in 1655, dus tijdens de bouwtijd van het Van Hagen-orgel in Antwerpen, in Amsterdam een groot orgel dat geen pedaaltorens had.

Opmerkingen:

- De opdracht van het Dordtse kerkbestuur was eenzelfde orgel te bouwen als reeds geplaatst in de dominicanenkerk te Antwerpen. Opvallend zijn nog steeds de overeenkomsten van beide fronten. Het Dordtse orgel kreeg toen wel pedaaltorens en ook een groter rugwerk.
- Tijdens de opmetingen van beide fronten bleken er flinke overeenkomsten ook in de maten van de pedaaltorens en aangrenzende pijpvelen. Niet uitgesloten kan worden geacht, mede door de reputatie van het Dordtse orgel, dat J.B. Forceville, die in 1732 aan het orgel werkte, de pedaaltorens in de Grote Kerk van Dordrecht als voorbeeld heeft genomen.

Gezien de relatief lange bouwtijd en het feit dat pedaaltorens rond 1650 ook in Noord-Nederland nog niet overal gebruikelijk waren, bevestigt dat Van Hagen oorspronkelijk een kleiner orgel bouwde (zie afbeelding onder) en dat (kort) erna uitbreidde met pedaaltorens en aangrenzende frontvelden.

Sint-Paulusorgel zonder pedaaltorens

Orgel OLV-kapel in Elisabeth gasthuis en aangrenzende zijvelden Antwerpen

Opvallend in het verticaal gebouwde Sint-Paulusorgel van waarschijnlijk Duitse herkomst, is het huidige ontbreken van een Bovenwerk terwijl daar duidelijk ruimte voor is.

In plaats van dit Bovenwerk is het zogenaamde Echowerk binnenin het orgel geplaatst. Onderstaande constructiedetails kunnen eveneens wijzen op een oorspronkelijk door Van Hagen gebouwd Bovenwerk in het Sint-Paulusorgel.

Frontpijpen zonder aansluiting (geen conducten) mogelijk van Van Hagen

Draagbalk ter hoogte van eventueel voormalig Van Hagen Bovenwerk (Steungat heeft overbreedte voor de thans niet dragende balk)

Tenslotte

De orgelfronten van de Van Hagen-orgels, zowel in de Grote Kerk te Dordrecht als in de Sint-Pauluskerk te Antwerpen (beide versies met- en zonder pedaaltorens), zijn uitzonderlijk fraai.

Het Sint-Paulusfront met het flamboyante ontwerp van Quellinus II en zeldzaam mooie en rijke beeldhouwwerk van Peter Verbruggen de Oude is origineel, afgezien van eventueel de pedaaltorens. Maar ook zonder pedaaltorens oogt het zeer evenwichtig en fraai. Alleen is het niet denkbeeldig dat later de donkere beits is aangebracht. Van het front in de Grote Kerk van Dordrecht is niet bekend hoe het er in de tijd van Van Hagen heeft uitgezien omdat het in 1762 een andere kleur kreeg (mahonie) en er (deels) nieuw beeldhouwwerk geplaatst werd. De later witgeschilderde familiewapens zijn uit de tijd van Van Hagen.

Uit beschikbare gegevens, opmetingen in de orgels en verwerking van beschikbare zwart-wit foto's kon onderstaande vergelijking worden gemaakt met alle juiste verhoudingen.

Links het front in de Grote Kerk van Dordrecht met een hoger rugpositief en hogere pedaaltorens en hoofdwerk dan het front in de Sint-Pauluskerk te Antwerpen.

De melancholiek klinkende Cornet van het Hoofdwerk is vrijwel geheel van Van Hagen.

Handtekening van Nicolaus Van Hagen

Zoals we zagen, is over Van Hagen veel in nevelen gehuld en is verder onderzoek zeker de moeite waard.

GEDURENDE 4 JAAR BEVOND ZICH EEN TWEEDE SCHILDERIJ VAN ANTOON VAN DYCK IN DE SINT-PAULUSKERK TE ANTWERPEN.

Na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in 1621 werd het leven voor Vlamingen en Brabanders weer een stuk onveiliger. De steden konden dankzij hun muren en de aanwezigheid van garnizoenen nog bescherming bieden, maar buiten die muren was dat niet meer het geval. De dominicanessen van Temse keken al langer uit naar een refuge, een vluchthuis in Antwerpen en in 1621 kwamen er enkele zusters zich vestigen in de Mutsaertstraat. Hun vertrek uit het klooster te Temse werd lang betwist door de achterblijvers en heeft nog jarenlang voor commotie gezorgd tussen die twee gemeenschappen.

Nadat de Antwerpse predikerinnen vanaf 1623 naar een ander pand verhuizen, aan de Minderbroedersrui (nu nr 11), konden ze beginnen denken aan de bouw van een kapel. De zusters gaven les aan meisjes in het nabij gelegen minderbroederklooster en deden ook aan ziekenzorg. Tijdens de lange afwezigheden van Antoon Van Dyck hebben ze ook voor zijn vader Frans gezorgd. Op expliciet verzoek van die dankbare vader Frans Van Dyck heeft Antoon voor de kapel van de predikerinnen een groot werk geschilderd: "Gekruisigde Christus tussen de H. Dominicus en de H. Catharina van Siena". Omdat de zusters aan Frans Van Dyck "seeker vrintschappen en getrouwlichheden hadden bewezen".

Het stadsarchief van Antwerpen bezit de schenkingsakte van 1629, waarbij het schilderij formeel door Antoon Van Dyck aan de dominicanessen wordt geschonken. De zusters waren zeer opgetogen en noteerden in hun dagboek dat "veel personen komen om de werdicheyt vande kunst te zien". Een kunstwerk in de kapel gaf aanzien aan het klooster en lokte bezoekers. Het prachtige schilderij heeft van 1629 tot 1783 boven het altaar van de kapel gehangen. In 1783 werd het klooster van de dominicanessen te Antwerpen afgeschaft per decreet van Jozef II van Oostenrijk. Alle schilderijen en zilverwerk werden verkocht, zo ook de gebouwen. De zusters bleven in Antwerpen wonen en hielden contact met elkaar. De "Gekruisigde Christus" van Van Dyck verdween, tot het in april 1790 opdook in Brussel.

Foto: KMSKA Antwerpen

Toen gebeurde er iets merkwaardigs. Enkele oud-zusters van het voormalige predikerinnenklooster snelden naar Brussel, waarschijnlijk gewapend met de schenkingsakte van Antoon Van Dyck.

Ze slagen er in om het schilderij terug in bezit te nemen. Maar waar er mee gebleven? Hun eigen klooster bestond niet meer, de gebouwen waren aan verschillende partijen verkocht. Ze nemen contact met de dominicanen te Antwerpen, die de sluitingsronde van Jozef II hadden overleefd (mogelijk met Caravaggio's Madonna del Rosario als ruilmunt) en die zijn natuurlijk onmiddellijk bereid om de "Gekruisigde Christus" op te nemen. Met de H. Dominicus en Catharina van Siena erbij past dit werk iconografisch perfect in het predikherenklooster.

Dit verblijf van het werk bij de predikheren duurt tot juli 1794. Het heeft net geen vier jaar in de sacristie van de Sint-Pauluskerk gehangen. Dan nemen de Franse revolutionaire troepen het in beslag en verdwijnt het naar Frankrijk, zoals zo vele andere kunstwerken uit gans Europa. Na 1815 komt het terug naar Antwerpen en is nu gelukkig in het bezit van het KMSKA, waar we het na de heropening van het museum (2019, 2020, 2030?) opnieuw in volle glorie zullen kunnen bewonderen.

Want een kunstwerk is het! So(m)ber en dramatisch, de engeltjes linksboven zijn een delicate verwijzing naar Titiaan en Rubens.

Het engeltje onderaan wijst naar Jezus en er steunt een omgekeerde fakkel tegen hem, het antieke teken voor rouw. Toch zien we aan de voet van het kruis, naast de linkerhand van het engeltje, een brandende olielamp op de rots, een teken dat de dood kan overwonnen worden.

Antoon Van Dyck heeft op de rots aan de voet van het kruis een opschrift geschilderd en zo aan zijn overleden vader een grafschrift nagelaten.

"Met eigen handen heeft Antoon Van Dyck deze steen naar het kruis gerold en hem aan deze plaats geschonken, opdat de aarde voor de ziel van zijn vader niet te zwaar zou zijn".

Deze tekst is het echte sluitstuk van dit meesterwerk. Het schilderij verenigt op unieke wijze de antieke, dus humanistische waarden met de kernboodschap van het christendom. De Zoon, de Vader, de vader, de zoon. De cirkel werd gesloten.

Armand Storck
die volgende bronnen heeft bestudeerd:

- Gilberte Degueldre, Klooster Predikerinnen Antwerpen, 2013
- Augustin Thys, Historique des rues et places publiques d'Anvers, 1873
- Catalogus KMSKA; Michel Peeters, OKV, biografie Antoon Van Dyck

EEN GREEP UIT ONZE POPULAIRSTE FACEBOOK-BERICHTEN

(van juli en augustus)

12 flosjkes, 2 flosjkes, geen flosjke

Vandaag gaan we het hebben over flosjkes. Ik beken dat ik het zelf heb moeten opzoeken: de Antwerpse "flosj" vertaalt zich als "kwast" in het Nederlands.

Een tijd geleden werd er in de Sint-Pauluskerk een rondleiding gegeven aan kandidaat-gidsen. Dat gebeurde door een priester die als parochiepastoor wereldberoemd is in Antwerpen. Hij vertelde dat ons hoofdaltaar door bisschop Capello aan de

kerk werd geschonken en dat er daarom een bisschopshoed met 6 flosjkes aan elke kant in het altaar verwerkt zit. Een wat overmoedige kandidaat-gids vroeg toen hoeveel flosjkes een pastoor had, zonder de hoed te vermelden, wat aan het koorgestoelte tot een onbetamelijke bulderlach van gids en kandidaten leidde. Maar een antwoord heb ik niet gehoord.

Het zit als volgt: de hoeden van de geestelijken gaan terug op de vorm van een pelgrimshoed. Hoe hoger hun rang, hoe meer kwasten aan die hoed. De paus doet niet mee, die heeft een tiara. De kamerheer van de paus en de kardinalen mogen 15 kwasten aan elke kant dragen, aartsbisschoppen 10, bisschoppen 6, kanunniken 3, dekens 2, priesters 1 - dus het goede antwoord op de vraag was: een pastoor heeft 2 flosjkes (aan zijn hoed hangen). Er is er maar één de klos, die heeft geen recht op een flosjke: de diaken.

En, om af te sluiten, flosj komt van "fiochi", het Italiaanse woord voor kwasten.

Flosjkes, deel 2

In een vorig bericht hebben we verteld over het aantal kwasten of flosjkes op een bisschopshoed en fotografisch bewezen dat het er 6 aan elke kant zijn. Zo blijkt uit de marmeren afbeelding van de bisschopshoed van Ambrosius Capello op het hoofdaltaar van de Sint-Pauluskerk te Antwerpen. Capello was de 17de-eeuwse filantroop en mecenas, dominicaan, prior te Antwerpen en later gedurende 22 jaar bisschop van

dezelfde stad. De aalmoezeniers te Antwerpen herdachten zijn goede daden op een epitaaf in de kathedraal en ook de Sint-Pauluskerk heeft met de schenking van het hoofdaltaar een eeuwigdurende herinnering aan deze goede man.

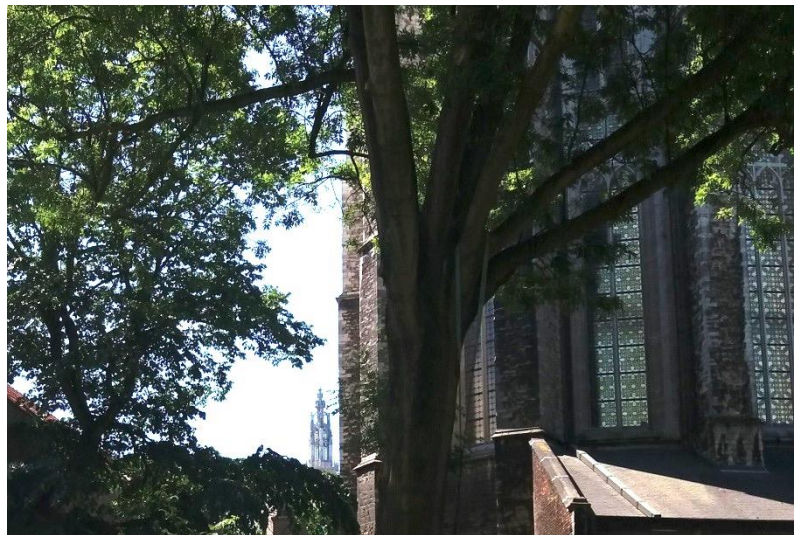

Capello bepaalde in zijn testament ook dat een hof van plaisantie in Schilde zou worden aangekocht als tehuis voor oude en invalide priesters. Het huis kreeg de naam "Apostelcamere" en het wapenschild (ja hoor, met 6 flosjkes aan elke kant – dus 12 apostelen) van Capello prijkt nu nog altijd boven de poort.

Met dank aan Guido van Ghelder van de heemkundige kring van Schilde, die het verhaal en de foto's bezorgde aan onze collega Marc Cautreels van de Sint-Paulusvrienden.

Kantwerk

De ochtend is het mooiste deel van de dag om vanuit de tuin aan de Sint-Paulusstraat de zon door de gotische ramen van het hoogkoor van de kerk te zien schijnen. Als je heel veel geluk hebt dan duikt er links van dat hoogkoor een klein, fijn kerktorentje op. Het is wat aandoenlijk nietig naast de robuuste dominicanenkerk en er hangt een Belgisch vlaggetje aan, allemaal zo uit Legoland of Madurodam ontsnapt. Als je pech hebt dan zie je het torentje helemaal niet. Dan zit het terug in de doos.

Het is nu of nooit (of toch niet al te gauw)!

Regelmatig inspecteren onze handige Harry's, samen met een technieker, de daken en de dakgoten. Want een lek, hoe klein ook, kan nefast zijn voor het voortbestaan van onze prachtige kerk.

Op die rondgang ontdekte een van onze Harry's (hij wenst verder anoniem te blijven of herkent u zijn handen?) op de zolder boven het koor dat het raampje van het meest oostelijke dakkapel stuk was. Naast handig is deze Harry ook een begenadigd glaskunstenaar. Ter vervanging creëerde hij een glasraam met daarin de witte duif van de Heilige Geest. Het glasraam is ondertussen geplaatst, maar gelukkig maakte een van uw FB-verslaggevers er nog een foto van. Een mooie aanvulling voor onze collectie glasramen!

Les conscrits ne répondent plus du tout

Na het fiasco in Rusland in 1812 brokkelt het Franse keizerrijk aan hoog tempo af. Gedurende 1813 worden de grenzen bedreigd en lijkt het charisma van Napoleon nog enkel te werken bij zijn garde en getrouwen. Franse ambtenaren vluchten weg uit de departementen van Nederland, de Kozakken van generaal Naritshkin staan met ondersteuning uit Pruisen tot in Maastricht en rukken verder op. De Franse autoriteiten zien de bui hangen en versterken de vesting Antwerpen. Er wordt een aanbesteding gemaakt voor een ziekenzaal in de gebouwen van het voormalige

zwartzusterklooster, waar uiteindelijk in 1815 Hollandse soldaten zullen verzorgd worden na de slag bij Waterloo. Het aantal soldaten in het garnizoen Antwerpen wordt in 1813 verdubbeld en burgemeester Werbrouck moet, in opdracht van de Franse prefect Argenson, op zoek naar bijkomende kazernes. Hij komt terecht bij oud-prior Peltiers, eigenaar van het verlaten dominicanerklooster. Een

klooster is een kazerne, als je de inrichting van de gemeenschappelijke ruimtes in overweging neemt. En zo geschiedt. Op 18 mei 1813 verhuurt Peltiers het voormalige klooster als kazerne aan de stad Antwerpen voor 7800 francs per jaar. Terwijl het keizerrijk langs alle kanten instort barst in Antwerpen het proces los tegen prefect Argenson en burgemeester

Werbrouck, die door politiecommissaris Bellamare beticht worden van medeplichtigheid in een grootscheepse fraude. De enige winnaar van de zaak blijkt uiteindelijk tesorier Bunelle, die met de opbrengst van 3 jaar fraude verdwenen is. Wekt het verwondering dat in oktober 1813 een garnizoenscommandant rapporteert dat de dienstplichtigen gewoon niet meer komen opdagen voor het Franse leger? Les conscrits ne répondent plus du tout.

Se poreis en mettre vo poivre.

De oudste nog bekende tekst over de dominicanen in Antwerpen, die we tot hiertoe hebben gevonden, doet geen eer aan deze kloosterorde, maar is gelukkig, hopelijk, niet op ware feiten gebaseerd. De tekst is waarschijnlijk in Frankrijk geschreven rond de eeuwwisseling van 1300 door Jacques de Basieux, wat misschien een pseudoniem is voor Jean de Meung. Dan weten we dat we op het terrein van de schelmen en spotlustigen zijn beland. Chaucer heeft het verhaal overgenomen in zijn Canterbury Tales. Het stukje is getiteld "Le dis de la vescie du prestre" en om het spannend te houden vertalen we dat pas op het einde.

Een goede priester uit de omgeving van Antwerpen ligt op sterven en twee dominicanen uit die stad worden opgedragen om bij hem te gaan preken. "Atant se sont d'Anwier

dui frere - de Saint Jake issu por prechier". De priester vertelt dat hij in zijn testament de armen heeft bedacht, de begijnen en de franciscanen. De dominicanen reageren nogal assertief: "ces amuenes se sunt mult beles et as freres de no maison - aucis vos fait nule raison?" Dat is allemaal heel mooi, maar aan de broeders van onze orde heeft u niet gedacht? De priester wordt dat gebedel beu en zegt dat hij zijn grootste schat aan hen zal schenken en dat ze morgen met de hoogste stadsmagistraat en de prior moeten terugkomen om het vast te leggen.

De twee dominicanen gaan terug naar hun klooster en er wordt prompt een groot feest gestart en de klokken worden geluid: "de ce bon vin grant feste fisent - ler cloches soven en bandisent". Wanneer de dominicanen de volgende dag met de stadsmagistraten terugkomen, schenkt de priester hun ... zijn blaas. Want als die goed gedroogd wordt, zegt hij, dan

kunnen jullie daar de kostbare peper in bewaren: "se poreis en mettre vo poivre". De hele stad Antwerpen lacht om de dominicanen die zijn beetgenomen. De titel van het stuk vertaalt zich dan ook als "het verhaal van de blaas van de priester".

Maar: dan al, rond 1300, pakweg 25 jaar na de wijding van de Sint-Pauluskerk in Antwerpen, worden de dominicanen van het bijhorende klooster, zij het sarcastisch, in een Frans boekwerk vermeld. Il faut le faire!

De foto toont Jean de Meung, dromend, uit de Roman de la Rose.

Zo, u bent weer mee. Wil u graag meer van deze leuke weetjes lezen en op de hoogte blijven van allerlei activiteiten in de Sint-Pauluskerk? Bezoek dan onze Facebook-pagina 'Sint-Pauluskerk Antwerpen' en word onze vriend! like us! Dank u!

Uw FB-ploeg (Armand Storck, Walter Geluyckens, Caroline De Wever)

FEEST VAN ONZE LIEVE VROUW VAN DE ROZENKRANS **Mariaprocessie met Scheldewijding**

Programma:

Te 10.30u plechtige eucharistieviering voorgegaan door pastoor Paul Scheelen. Muzikale omlijsting door het vrouwenkoor "**DONNE DOMENICA**"

Omstreeks 11.45u: vertrek van de Processie.

Voorgesteld parcours:

Vertrek uit de Sint Pauluskerk langs Nosestraat – Veemarkt – Korte Doornikstraat – Zirkstraat Hofstraat – Wisselstraat – Grote Markt – Suikerrui – Steenplein.

Rustaltaar op het Steenplein met zegening en Scheldewijding.

Terugweg:

Suikerrui - Oude Koornmarkt - Tempelstraat - Handschoenmarkt (korte stop aan de Kathedraal) - Suikerrui - Grote Markt - Braderijstraat - Oude Beurs - Lange Doornikstraat - Korte Doornikstraat - Veemarkt - Nosestraat

Korte Slotplechtigheid in de kerk

Sint-Paulusparochie Antwerpen

Eucharistieviering
10u30

Scheldewijding
±12u30

Zondag 7 oktober 2018
Mariaprocessie met Scheldewijding

PAROCHIALE COÖRDINATIEKALENDER

september

Zo	2	10.30u	Solistenmis
		12.30u	Doop Marilou Hoebrechts door Herman Augustijns
Ma	3	14.00u	Dagelijks bestuur Muziekkapel
Di	4	10.00u	Redactievergadering
Do	6	14.00u	Kerkraad
Vr	7	9.30u	TCT
Zo	9	10.30u	Koormis Heilig Kruis
		14.00u	Open Monumentendag
Di	11	15.00u	Groep liturgie
Za	15	15.00u	Crypte - herdenking door buurt van overleden Roland Van Wanrooy
Zo	16	10.30u	Gebedsviering - Barokmis - Duitse barok
Di	18	18.30u	Lezing Barok - Nicolas De Troyer (deuren open 17.00u)
Za	22	13.00u	Huwelijk Leys en Heylen - doop van Karel en Fons
		20.00u	Vergadering Centraal Kerkbestuur
Zo	23	10.30u	Orgelmis
Zo	30	10.30u	Koormis - Dag der Zeelieden

oktober

Ma	1	14.00u	Dagelijks bestuur Muziekkapel
Di	2	10.00u	Redactievergadering
Za	6	15.00u	Koninklijke fanfare De Eendracht uit Itegem
Zo	7	10.30u	Koormis O.L.Vrouw van de Rozenkrans
		11.45u	Vertrek processie
Vr	12	15.00u	Provinciale raad Sint-Vincentius
Za	13	14.00u	Licht!
Zo	14	10.00u	Koormis O.L.Vrouw van de Rozenkrans - sluiting octaaf
Do	18	10.00u	Studium Generale
Zo	21	10.30u	Solistenmis
Di	23	18.30u	Lezing Barok - Wim Nys (deuren open 17.00u)
Do	25	15.00u	Voorstelling "Lulletje" i.s.m. Stadsmagazijn
		20.00u	Voorstelling "Lulletje" i.s.m. Stadsmagazijn
Zo	28	10.30u	Gregoriaanse mis

EUCHARISTIEVERING SINT-PAULUSKERK

zondag 10.30 u

PASTOOR Paul SCHEELEN

Onthaal, pastoraal gesprek, doop, huwelijk, uitvaart
pastoor@sint-paulusparochie.be | 0476 34 69 12

PAROCHIESECRETARIAAT

Sint-Paulusstraat 22, 2000 Antwerpen
Dinsdag tussen 10.00u en 12.00u
03 231 33 21

KERKFABRIEK SINT-PAULUS

- Voorzitter Walter Vrinssen
03 231 31 48 of 0477 50 01 90 | kerkfabrieksintpaulus@skynet.be
- Collectiebeheer en afspraken voor kerkgebouw,
leveringen, technische ondersteuning: Caroline De Wever
0479 34 41 26 | carolinedewever@hotmail.com

CONCERTEN EN EVENEMENTEN

- Leo Van achter
0473 97 83 36 | leo.vanachter@skynet.be
- Wilfried Van den Brande: intendant
0477 57 25 31 | muziekinsintpaulus.be
- Nicolas De Troyer: organist-titularis
0486 41 25 82 | nicolasdetroyer@gmail.com

TOERISME EN RONDELEIDING

Sint-Paulusvrienden:

- sintpaulusvrienden@proximus.be
- Walter Geluyckens: 0494 44 82 53
- Leo Vereecken: 0486 57 52 35
- Joris Reymer: 0475 33 80 03

REDACTIE SINT-PAULUSKRANDE

Ontwerp: E. Vandecauter
Redactie: P. Scheelen, C. De Wever, A. Storck,
W. Geluyckens, L. Van achter, W. Van den Brande,
E. Vandecauter
Beelden: P. Scheelen, A. Storck, Kees Doornhein
W. Geluyckens, karenvermeiren.be, Wikipedia,
E. Vandecauter

Teksten en afbeeldingen werden
opgenomen zoals door de auteurs
aan de redactie bezorgd.

Sint-Paulus

Sint-Paulusstraat 22
2000 Antwerpen
tel. 03 231 33 21
www.sint-paulusparochie.be

grafische vormgeving omslag: Eva Willaert